

MARTA BICZKOWSKA

<https://orcid.org/0009-0000-1193-1255>

Dolnośląskie Centrum Rozwoju Lokalnego

pl. św. Macieja 7/5-6, 50-244 Wrocław, Polska

biczkowska.marta@gmail.com

Gospodarstwa opiekuńcze jako innowacyjna forma usług społecznych na obszarach wiejskich

Care Farms as an Innovative Form of Social Services in Rural Areas

Abstract: Care farms represent an innovative form of combining agricultural activity with social services, which is gaining importance in the context of the multifunctional development of rural areas and support for seniors, lonely people or those in difficult life situation. The article focuses on two aspects: the essence of care farms, their functioning and their impact on improving the quality of life of participants; the possibilities of implementing this model in Polish conditions. The development of the idea of care farms is discussed using examples of case studies from selected European countries. Particular attention is paid to the possibility of implementing the model in domestic conditions, using the example of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, which is a pioneer in implementing the idea of care farms in Poland and where the first pilot projects were carried out. To achieve the aim of the work, research methods included literature studies, descriptive method and the results of a focus group study conducted among service beneficiaries and care farm owners. The research results indicate growing interest in this form of activity and the significant potential of agricultural farms for the development of care services as a tool for social integration and counteracting social exclusion, as well as their role in the social support system as social innovations at the interface of agriculture and care. In Poland, care farms can become an important element of sustainable rural development and can be a response to socio-demographic challenges, offering unique benefits from contact with nature and participation in farm life, and providing an alternative to institutional forms of care.

Keywords: care farms; social agriculture; multifunctionality of villages; rural areas

Abstrakt: Gospodarstwa opiekuńcze stanowią innowacyjną formę łączenia działalności rolniczej z usługami społecznymi, która zyskuje na znaczeniu w kontekście wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz wsparcia seniorów, osób samotnych czy znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. W artykule skoncentrowano się na dwóch aspektach: istocie gospodarstw opiekuńczych, ich

funkcjonowania i wpływu na poprawę jakości życia uczestników; możliwościach implementacji tego modelu w warunkach polskich. Rozwój idei gospodarstw opiekuńczych omówiono na przykładzie studiów przypadków wybranych krajów europejskich. Szczególną uwagę poświęcono możliwości implementacji modelu w warunkach krajowych na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego, które jest pionierem we wdrażaniu idei gospodarstw opiekuńczych w Polsce i tam też zrealizowane zostały pierwsze pilotażowe projekty. Do zrealizowania celu pracy jako metody badań wykorzystano studia literaturowe, metodę opisową oraz wyniki badania fokusowego przeprowadzonego wśród beneficjentów usług oraz właścicieli gospodarstw opiekuńczych. Wyniki badania wskazują na rosnące zainteresowanie tą formą działalności oraz na duży potencjał gospodarstw rolnych w kierunku rozwoju usług opiekuńczych jako narzędzia integracji społecznej i przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, a także na ich rolę w systemie wsparcia społecznego jako innowacji społecznych na styku rolnictwa i opieki. Na gruncie polskim gospodarstwa opiekuńcze mogą stać się ważnym elementem zrównoważonego rozwoju wsi oraz mogą być odpowiedzią na wyzwania społeczno-demograficzne, oferują bowiem unikalne korzyści płynące z kontaktu z naturą i uczestnictwa w życiu gospodarstwa rolnego oraz stanowią alternatywę dla instytucjonalnych form opieki.

Słowa kluczowe: gospodarstwa opiekuńcze; rolnictwo społeczne; wielofunkcyjność wsi; obszary wiejskie

WSTĘP

Obszary wiejskie stoją w obliczu wielu wyzwań, takich jak: zmiany w strukturze gospodarczej, depopulacja, starzenie się społeczeństwa, zmniejszenie dopływu młodych osób do rynku pracy czy spadek dzietności. Przekładają się one na rosnące zapotrzebowanie na nowe formy usług, w tym usługi opiekuńcze dla seniorów. Zielona opieka to podejście, które łączy w sobie troskę o ludzi i ziemię poprzez trzy elementy: wielofunkcyjne rolnictwo i uznanie wielości wartości systemu rolniczego, usługi socjalne i opiekę zdrowotną oraz możliwość wzmocnienia sektora rolniczego i lokalnych społeczności. Stąd rozwój idei gospodarstw opiekuńczych coraz mocniej ugruntowuje się w polskich realiach, co wynika z dwóch ząębających się kontekstów:

- ekonomicznego (przekształcenia ekonomiczne na obszarach wiejskich, wielofunkcyjność, dywersyfikacja dochodów rolników);
- społecznego (procesy demograficzne, starzenie się społeczności, wzrost zapotrzebowania na usługi społeczne).

Proces starzenia się populacji postrzegany jest głównie w kategoriach problemów dla wzrostu gospodarczego, wynikających z kosztów utrzymania osób starszych. Istotnego znaczenia nabiera jednak kwestia wykorzystania starzenia się populacji do takiego ukierunkowania rozwoju, w którym zmiana struktury potrzeb ludności oraz wzrost aktywności mogłyby stać się źródłem postępu i wzrostu gospodarczego. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w koncepcji *silver economy*, w któ-

rej uwaga skoncentrowana jest na potrzebach seniorów, a także na tych cechach, które można wykorzystać do większej aktywizacji i samodzielności (Golinowska, 2011). Stanowi ona jedną z ciekawych alternatyw rozwojowych dla zmieniającej się polskiej wsi. Z jednej strony mamy do czynienia z koniecznością poszukiwania alternatywnych źródeł dochodów przez rodziny rolnicze. Z drugiej strony postępuje proces zmian struktury ludności – starzenie się społeczności lokalnych oraz napływ nowych mieszkańców (w strefach podmiejskich), co wymusza podejmowanie działań w kierunku zaspokojenia potrzeb zdrowotnych i opiekuńczych. Problematyka podjęta w pracy jest aktualna i w ostatnich latach coraz bardziej zyskuje na znaczeniu. Chociaż w krajach Europy Zachodniej gospodarstwa opiekuńcze są wdrażane i promowane już od dłuższego czasu, w Polsce ta forma usług nadal wydaje się być początkowym stadium rozwoju.

Celem artykułu jest omówienie istoty rolnictwa społecznego oraz rozwoju gospodarstw opiekuńczych jako nowej formy usług społecznych na obszarach wiejskich, zarówno na gruncie teoretycznym, jak i empirycznym (case study na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego). Na potrzeby realizacji celu wykorzystano kilka metod, w tym studia literaturowe i materiałów źródłowych, metodę opisową oraz wyniki badania fokusowego przeprowadzonego w formie wywiadów swobodnych i kwestionariuszowych. Analiza literatury przedmiotu posłużyła do nakreślenia kontekstu badań oraz przybliżenia idei gospodarstw opiekuńczych i rolnictwa społecznego. Oprócz podłoża teoretycznego omówiono rozwój gospodarstw opiekuńczych oraz ich wpływ na poprawę jakości życia uczestników na przykładzie studiów przypadków wybranych krajów europejskich. Na gruncie krajowym pierwsze pilotażowe projekty z zakresu możliwości rozwoju tej formy opieki wdrażane były w województwie kujawsko-pomorskim, dlatego w badaniu szczególną uwagę zwrócono na doświadczenia wynikające z projektów wdrażanych w tym regionie. Postępowanie badawcze realizowane było z perspektywy regionu celowo wybranego do szczegółowej analizy empirycznej, tj. województwa kujawsko-pomorskiego, w którym zrealizowane zostały pionierskie projekty z zakresu gospodarstw opiekuńczych w Polsce. Studium przypadku stanowiła analiza efektów projektu pt. „Zielona opieka – gospodarstwa opiekuńcze w województwie kujawsko-pomorskim”, realizowanego w wybranych powiatach: brodnickim, mogileńskim, świeckim, tucholskim i wąbrzeskim. Wywiady przeprowadzono po zakończeniu projektu, w dwóch etapach na przełomie lat 2021 i 2022 z następującymi grupami respondentów:

- beneficjentami bezpośrednimi projektu (badaniem objęto łącznie 66 osób);
- właścicielami gospodarstw opiekuńczych biorących udział w projekcie (łącznie 15 respondentów).

Taki dobór obu grup respondentów miał na celu uchwycenie perspektywy zarówno podopiecznych gospodarstw opiekuńczych, jak i rolników decydujących

się na prowadzenie tego typu innowacyjnej działalności. Umożliwiło to poznanie i zrozumienie zmian zachodzących w rolnictwie i na obszarach wiejskich w kontekście dywersyfikacji źródeł dochodów rolniczych oraz wdrażania nowych form opieki senioralnej, co w połączeniu z postępującym procesem starzenia się społeczeństwa i rosnącym zapotrzebowaniem na tego typu usługi stanowi szansę dla wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa. Artykuł wpisuje się w szerszy dyskurs nad innowacjami społecznymi w rolnictwie i polityką rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

GOSPODARSTWA OPIEKUŃCZE W LITERATURZE PRZEDMIOTU

Gospodarstwa opiekuńcze postrzega się jako innowacyjne podejście do rolnictwa i działalności wiejskiej, łączące rolnictwo z usługami społecznymi i opiekuńczymi. Jego istotą jest wielofunkcyjność rozumiana jako możliwość zaspokojenia w gospodarstwie rolnym nie tylko potrzeb produkcyjno-rynkowych, ale także pozarolniczych: środowiskowych, kulturowych, gospodarczych i społecznych (Dąbrowski i in., 2017). Idea ta znajduje odzwierciedlenie w aktywności związanej z poszerzaniem katalogu działalności gospodarstwa rolnego o usługi o charakterze społecznym: edukacyjne, opiekuńcze, terapeutyczne czy mające na celu włączenie społeczne (Żmudowska, 2024). Gospodarstwa opiekuńcze definiowane są jako forma wsparcia w zakresie opieki i integracji społecznej, realizowana w ramach gospodarstwa prowadzącego działalność rolniczą (Dąbrowski i in., 2017). Wykorzystuje zasoby gospodarstwa w celu zapewnienia usług opieki zdrowotnej, socjalnej lub edukacyjnej dla osób wymagających szczególnego traktowania, zapewniając ustrukturyzowany program zajęć związanych z gospodarstwem, a nie tylko okazjonalne jednorazowe wizyty (Bragg i in., 2014).

W literaturze dominuje nurt opisujący gospodarstwa opiekuńcze jako istotny element rolnictwa społecznego (*social farming*), które promuje włączenie społeczne, aktywizację osób zagrożonych wykluczeniem oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. W opinii Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego rolnictwo społeczne jest efektem połączenia rolnictwa wielofunkcyjnego oraz opieki poprawiającej jakość i komfort życia. Stanowi pakiet działań wykorzystujących zasoby rolne (roślinne i zwierzęce), aby wytworzyć świadczenia społeczne, takie jak: rehabilitacja, terapia, chronione miejsca pracy, uczenie się przez całe życie i działania przyczyniające się do integracji społecznej. Chodzi tu o stworzenie warunków osobom o szczególnych potrzebach, umożliwiających uczestnictwo w pracach w gospodarstwie rolnym, aby zapewnić im rozwój i poprawić ich samopoczucie (Josiane, 2013).

Rolnictwo społeczne stanowi integralny element systemu opieki społecznej i zdrowotnej (Di Iacovo i O'Connor, 2009) z uwagi na hybrydowy model zarządzania, w którym organy publiczne, społeczności lokalne i podmioty gospodarcze działają wspólnie, aby promować zdrowie i włączenie społeczne na obszarach wiejskich (Borgi i in., 2019). W krajach posiadających doświadczenie w zakresie rolnictwa społecznego stosuje się zamiennie dla rolnictwa społecznego następujące terminy: „rolnictwo opiekuńcze” (*care farming*), „rolnictwo dla zdrowia” (*farming for health*), „zielona opieka” (*green care*), „zielone terapie” (*green therapies*). Traktuje się je bowiem jako działalność na styku tradycyjnej opieki zdrowotnej w połączeniu z korzyściami płynącymi z funkcjonowania na terenach zielonych i w otoczeniu zwierząt (Kamiński, 2024; Sempik i in., 2010; Subocz, 2019). Stąd też rolnictwo społeczne pełni istotną rolę w kontekście wyzwań związanych ze starzeniem się społeczeństw, skutkującym ograniczaniem zasobów siły roboczej i wzrostem liczby osób wymagających wsparcia (Czapiewska, 2023).

O rosnącej roli rolnictwa społecznego oraz gospodarstw opiekuńczych może świadczyć fakt podniesienia rangi dyskursu na szczelbel Unii Europejskiej. W 2022 r. została powołana grupa fokusowa przy Sieci Wspólnej Polityki Rolnej EU CAP Network¹, stanowiąca platformę wymiany wiedzy w sektorze rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich. Prace grupy potwierdziły, że rolnictwo społeczne przyczynia się do innowacji w rolnictwie i wzmacnia jego wielofunkcyjną rolę. Zwrócono uwagę, że innowacje są potrzebne nie tylko na poziomie gospodarstw rolnych, ale także w sektorach zdrowia, opieki społecznej i edukacji. Dostrzeżono również potencjał rolnictwa społecznego w kontekście odpowiedzi na problemy społeczno-ekonomiczne, jak np. wykluczenie społeczne, bezrobocie czy brak dostępu do usług.

Idea gospodarstw opiekuńczych ma długie tradycje w literaturze europejskiej. Wiele uwagi poświęcano jej w pierwszej dekadzie XXI w., co wynikało z dostrzeżenia potrzeby nowego spojrzenia na świadczenie usług społecznych na wsi. Wyniki studiów literaturowych wskazują, że postrzeganie gospodarstw opiekuńczych zależy od kraju, a tym samym od uwarunkowań występujących w danym regionie. W Europie Zachodniej funkcjonowanie gospodarstw opiekuńczych rozpatruje się głównie w kontekście ich funkcji społecznych, socjalnych i zdrowotnych. „Zielone farmy” mają stanowić formę opieki nad osobami narażonymi na wykluczenie społeczne. W nieco mniejszym stopniu podkreślany jest aspekt wielofunkcyjności, czyli oceny gospodarstw opiekuńczych z perspektywy dodatkowych dochodów gospodarstwa rolnego. W zależności od kraju oraz czasu tworzenia się podstaw

¹ Szczegółowe informacje o grupie znajdują się na stronie https://eu-cap-network.ec.europa.eu/index_en (dostęp: 4.07.2025).

funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych autorzy odnoszą je do następujących zagadnień:

- *green care* jako kolejna forma uzupełnienia opieki zdrowotnej;
- *green care* jako sposób integracji osób narażonych na wykluczenie społeczne ze względu na wiek, niepełnosprawność itp.;
- *green care* jako kolejny etap przemian rolnictwa w kierunku wielofunkcyjności.

Podkreśla się udany mariaż rolnictwa ze wsparciem dla osób wykluczonych. Rolnicy otrzymują dodatkowe dochody, system opieki zdrowotnej zostaje instytucjonalnie odciążony, a najbardziej korzystają na tym beneficjenci bezpośredni. Dominuje rozpatrywanie roli gospodarstw społecznych jako innowacyjnego sposobu uzupełnienia tradycyjnej opieki zdrowotnej o szczególną formę usług „zielonej opieki” (Artz i Bitler Davis, 2017; Bragg i in., 2014; Rotheram i in., 2017; Salvatore i Contò, 2018). Badania ilościowe i jakościowe potwierdziły liczne korzyści zdrowotne i społeczne dla różnych grup odbiorców o różnych potrzebach. W przypadku osób starszych dotyczyło to poprawy ogólnego samopoczucia psychicznego, poczucia włączenia społecznego, wzrostu poczucia sprawczości (Bragg, 2013; Bragg i in., 2014; Elings, 2012; Elings i Hassink, 2008; Hassink i in., 2010) oraz zmniejszenia lęków i objawów depresji (Berget i in., 2008; Gonzalez i in., 2009; Pedersen i in., 2012). Wśród osób młodych z problemami wychowawczymi i trudnościami w nauce potwierdzono pozytywny wpływ pobytu w gospodarstwach opiekuńczych przez poprawę samopoczucia, samooceny, szacunku do samego siebie i spadku zachowań agresywnych (Leck i in., 2015). W przypadku osób z niepełnosprawnością zwrócono uwagę na poprawę umiejętności i wzrost samodzielności oraz poczucia własnej wartości (Scholl i in., 2008). Natomiast w grupie osób uzależnionych od narkotyków i alkoholu dostrzeżono poprawę samopoczucia i ograniczenie spożycia substancji uzależniających (Elings, 2012; Hine, 2008).

Aktywizacja osób w wieku senioralnym była przedmiotem szczególnego zainteresowania autorów włoskich. Badania Gagliardi i in. (2019) oraz Moruzzo i in. (2019) potwierdziły znaczną poprawę zarówno w relacjach społecznych, jak i w ogólnym zaangażowaniu osób uczestniczących w programie opiekuńczym. Udział w projektach realizowanych w gospodarstwach opiekuńczych wpłynął na wzrost częstotliwości kontaktów z przyjaciółmi lub rodziną. Istotnym elementem w rolnictwie opiekuńczym jest wykorzystywanie potencjału gospodarstwa rolnego do prowadzenia działań o charakterze opiekuńczym i integracyjnym. Szczególnie podkreśla się terapeutyczną rolę rolnictwa społecznego w zakresie realizacji zajęć reedukacyjnych i terapeutycznych, jak np.: silwoterapia, klimatoterapia, talasoterapia czy helioterapia (Czapiewska, 2023). Także na gruncie polskim dostrzega się tę funkcję gospodarstw opiekuńczych, wskazując na różnorodne terapie zaję-

ciowe, takie jak np.: agrotterapia, przyrodoterapia, ergoterapia, socjoterapia czy kulturoterapia, służące aktywizacji jednostek w celu szybkiego powrotu do zdrowia i polepszenia samopoczucia, umożliwieniu uczestnictwa w życiu społecznym, poprawie sprawności funkcjonalnej w zakresie podstawowych i złożonych czynności życia codziennego, pomocy w rozwiązywaniu problemów życiowych, promocji zdrowego stylu życia czy rozwijaniu pasji i zainteresowań (Czapiewska, 2023; Dąbrowski i in., 2017).

Boer i in. (2017) wykazali, że podopieczni zielonych gospodarstw byli istotnie bardziej aktywni fizycznie niż mieszkańcy standardowych ośrodków opieki. Verbeek (2018) wskazuje także na szczególnie pozytywne oddziaływanie usług świadczonych przez zielone gospodarstwa na osoby chorujące na demencję. Z kolei Elsey i in. (2018) oraz Murray i in. (2019) zwrócili uwagę na rolę gospodarstw w procesie resocjalizacji przestępców, wykazali bowiem, że w przypadku części osób objętych nadzorem kuratorskim po pobycie w gospodarstwach odnotowano wyciszenie negatywnych emocji oraz wzrost empatii. Znaczenie gospodarstw opiekuńczych w poprawie jakości życia osób starszych dostrzegają również polscy autorzy, co wynika z reakcji na obserwowane procesy starzenia się społeczności, wyludniania dużej części obszarów wiejskich, zmianę modelu rodzin, osamotnienie osób starszych czy brak pełnego dostępu do usług opiekuńczych (Czapiewska, 2023; Kamiński, 2015, 2018; Michalska i in., 2019). Krom i Dessein (2013) podkreślają, że pomimo dostrzegania znacznych korzyści zdrowotnych wynikających z przebywania w gospodarstwach opiekuńczych oraz ustalenia ram ich rozwoju, obecne dyskursy na temat opieki nie wskazują, że rolnicy i pracownicy służby zdrowia wkrótce będą współpracować w celu wprowadzenia fundamentalnych innowacji instytucjonalnych i praktycznych, ponieważ aktualnie międzysektorowa dynamika raczej hamuje, niż stymuluje zmiany.

Ważnym wątkiem podejmowanym w pracach jest ocena gospodarstw opiekuńczych w kontekście ich roli w dywersyfikacji źródeł dochodów rolników, a także jako przykład inspirujący/inicjujący zmiany w kierunku rozwoju wielofunkcyjnego (Di Iacovo i O'Connor, 2009; Hassink i in., 2012; Kamiński, 2015; Knapik, 2018). Największe szanse dostrzeżono na obszarach o dużym potencjale do rozwoju wielofunkcyjności lub gdy samo gospodarstwo rolne miało znaczny potencjał wielofunkcyjny, m.in. umiejętności i kompetencje żon/partnerek właścicieli gospodarstw, które podejmowały się dodatkowej działalności (Hassink i in., 2012, 2016). Badania przeprowadzone wśród właścicieli gospodarstw opiekuńczych potwierdzają, że czynnik ekonomiczny jest istotnym kryterium podjęcia decyzji o prowadzeniu tej formy działalności (Chmielewska, 2018; Ihlebæk i in., 2015).

W opinii praktyków gospodarstwo opiekuńcze jest przykładem wielofunkcyjnego gospodarstwa rolnego, gdyż z jednej strony rozwiązuje problem dostępności

usług społecznych, jednocześnie wspierając społeczność wiejską i w pozytywny sposób wpływając na jakość życia, z drugiej zaś chroni walory wiejskiego środowiska naturalnego i gospodaruje zasobami naturalnymi i rolnymi (Żmudowska, 2024). Moriggi (2020) zwraca uwagę, że zielona opieka stanowi dobry przykład rozwoju przedsiębiorczości opartej na miejscu (*place-based*), czyli na zasobach endogenicznych. Wskazuje jednak przy tym na niedostateczne rozpoznanie w badaniach kompleksowej oceny wpływu szerokiego spektrum zasobów na rozwój przedsiębiorczości społecznej. Stąd podejmowane są próby oceny, która forma prowadzenia usług opiekuńczych przez rolników jest najbardziej odpowiednia w kontekście rozwoju przedsiębiorczości i wielofunkcyjności obszarów wiejskich (Hassink i in., 2013).

Część autorów postrzega gospodarstwa opiekuńcze jako rodzaj produktu turystycznego (Wojcieszak i Wojcieszak, 2018), co łączone jest z potencjałem turystycznym danego obszaru. Właściciele gospodarstw rolnych zlokalizowanych na obszarach o wyższej atrakcyjności przyrodniczej są bardziej skłonni do dywersyfikacji działalności o usługi turystyczne. Posiadanie odpowiedniej infrastruktury zwiększa prawdopodobieństwo wykorzystania jej poza sezonem turystycznym jako bazy dla usług opiekuńczych (Kazberuk, 2017; Krzeminińska i Pondel, 2018; Wojcieszak i Wojcieszak, 2018). Ponadto właściciele gospodarstw agroturystycznych są bardziej zainteresowani komercyjnymi odbiorcami usług i często prowadzą już działalność gospodarczą. W opinii właścicieli warunkiem sukcesu jest wprowadzenie regulacji prawnych, aby pomóc utrzymać się na rynku podmiotom zajmującym się rolnictwem społecznym poprzez tworzenie sieci współpracy, lepszy marketing i reklamę oferentów rolnictwa społecznego (Wojciechowska-Solis i in., 2023).

ROZWÓJ GOSPODARSTW OPIEKUŃCZYCH W EUROPIE

Gospodarstwa opiekuńcze, mimo że w krajach Europy Zachodniej funkcjonują od dłuższego czasu, są ciągle rozwijającą się formą świadczenia usług opiekuńczych, ale poziom ich rozwoju oraz ich forma są różne w zależności od kontekstu geograficznego. Pionierem w rozwoju rolnictwa społecznego z ponad 1400 gospodarstwami opiekuńczymi jest Holandia (Manintveld, 2014), gdzie tego typu gospodarstwa pojawiły się już w latach 60. i 70. XX w. (Bielińska i in., 2014). Pierwsze gospodarstwa były prowadzone przez lekarzy i pełniły funkcję ośrodków dla osób z problemami psychicznymi. Dzięki sprawowanej opiece osoby chore szybciej dochodziły do zdrowia, a dodatkowo pomagał im fakt przebywania na łonie natury. Nieco później zaczęto poszukiwać alternatywnych źródeł zarobków płynących z rolnictwa. I tak w latach 90. XX w. nastąpił duży przyrost nowych

gospodarstw opiekuńczych, które w pierwszej kolejności należały do zasobów państwowych. Grupą odbiorców usług były osoby z niepełnosprawnością psychiczną (intelektualną), co z czasem uległo zmianie w kierunku specjalizacji gospodarstw (np. dzieci chorujące na autyzm, osoby dorosłe z demencją). Było to również związane ze zmianami w zakresie finansowania opieki zdrowotnej. Powstał budżet spersonalizowany (*persoonsgebonden budget*), który zapewniał środki finansowe na opłatę opieki osobom potrzebującym oraz niepełnosprawnym. Powstała też Federacja Gospodarstw Opiekuńczych, do której mogli należeć właściciele tego typu gospodarstw (Chmielewski i in., 2017). Kluczowym elementem w systemie holenderskim jest obowiązek wpisania się przez gospodarstwo opiekuńcze do krajowego systemu jakości, utworzonego specjalnie dla tego typu usług. Na właścicielach spoczywa obowiązek monitorowania spełniania kryteriów oraz poddawania się kontroli przez niezależnych inspektorów. Gospodarstwa opiekuńcze kierują swoją ofertę do szerokiej grupy osób z problemami, w tym z chorobami psychicznymi i z niepełnosprawnościami. Odnajdą się w nich także osoby potrzebujące reintegracji z powodu uzależnień lub przebywania w więzieniu, dzieci i dorośli z autyzmem, osoby bezrobotne oraz potrzebujące znalezienia azylu i wy-ciszenia (Kimber-Kubiak, 2014). W Holandii proces kształtowania się systemu opieki opartej o gospodarstwa opiekuńcze zachodzi najbardziej dynamicznie wśród krajów europejskich. To efekt ustalenia ram legislacyjnych oraz dużego wsparcia finansowego dla funkcjonowania tej formy rolnictwa społecznego (Bombach i in., 2015). Wzrost popularności zielonych gospodarstw przyczynił się do rozważań nad przeniesieniem odpowiedzialności za opiekę dzienną dla osób z demencją z poziomu centralnego na gminy (Nowak i in., 2013).

W Wielkiej Brytanii punktem wyjścia dla rozwoju gospodarstw opiekuńczych było uznanie, że rolnictwo będzie stanowiło doskonałe tło dla realizacji usług zdrowotnych i społecznych. Stąd też istnieje wiele organizacji, które świadczą usługi wspierające dla rolników oraz promują i ułatwiają rozwój rolnictwa opiekuńczego. Podopieczni kierowani są do gospodarstw przez służby socjalne, zespoły zdrowia psychicznego lub służby edukacyjne. Główną grupą odbiorców usług są osoby z problemami w uczeniu się, osoby w spektrum autyzmu, osoby z zaburzeniami psychicznymi, osoby młode narażone na wystąpienie zachowań niepożądanych (Bragg i in., 2014). Gospodarze oferują szeroki zakres usług (opieka, edukacja, usługi zdrowotne), które świadczą w ramach programu trwającego średnio 30 tygodni.

W Finlandii zielona opieka zyskała dużą popularność na początku XXI w. Dostrzeżono wówczas potencjał, jaki niesie ona za sobą jako forma uzupełnienia tradycyjnych usług zdrowotnych i opieki społecznej. Ponadto zwrócono uwagę na możliwość rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i innych źródeł utrzymania na obszarach wiejskich, przyczyniając się tym samym do lokalnego rozwoju, pro-

mowania zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych czy zachowania dziedzictwa kulturowego i krajobrazu (Soini i in., 2011).

W Republice Czeskiej gospodarstwa opiekuńcze traktowane są jako ośrodki działań wykorzystujące zasoby gospodarstwa (zwierzęce i roślinne) świadczące usługi socjalne, takie jak: rehabilitacja, terapia, prace chronione, uczenie się przez całe życie i inne, mające na celu integrację społeczną na obszarach wiejskich i podmiejskich (Hudcová, 2018). Powstają one przede wszystkim jako efekt zmian społeczno-ekonomicznych na obszarach wiejskich. Intensyfikacja rolnictwa oraz odchodzenie rolników od strictly rolniczego źródła utrzymania były kluczowym impulsem dla rozwoju rolnictwa społecznego.

Ponadto znaczną popularność gospodarstw opiekuńczych obserwuje się w Norwegii, Belgii, Włoszech, Austrii i Niemczech, w których funkcjonuje po kilkaset tego typu podmiotów. Sektor ten rozwija się intensywnie także w Szwecji i Słowenii (Bragg i in., 2014).

GOSPODARSTWA OPIEKUŃCZE W POLSCE

W odpowiedzi na potrzeby społeczne gospodarstwa opiekuńcze zaczęły rozwijać się także w Polsce, oferując szeroki zakres usług wsparcia. Idea ta, mimo że ciągle stanowi novum, zyskuje coraz większe zainteresowanie. Największą rolę w kreowaniu podstaw dla wzmocnienia rozwoju tej sfery rolnictwa odegrały ośrodki doradztwa rolniczego (ODR), które podejmowały się realizacji projektów pilotażowych. Wśród najważniejszych projektów, finansowanych ze środków i programów unijnych, należy wymienić:

- „Nowy zawód – nowa szansa dla rolników i mieszkańców wsi Kujaw i Pomorza”, realizowany w 2014 r. przez Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego (KP ODR), skierowany do rolników chcących zdobyć kwalifikacje ułatwiające znalezienie pozarolniczego źródła dochodu. Opierał się na tworzeniu gospodarstw opiekuńczych świadczących usługi dla dzieci, osób starszych i dorosłych z problemami (wykluczenie społeczne, niska samoocena, samotność, wypalenie zawodowe) i upośledzeniami².
- „Zielona opieka – gospodarstwa opiekuńcze w województwie kujawsko-pomorskim”, realizowany w latach 2017–2018 przez KP ODR w partnerstwie z Lokalną Grupą Działania „Bory Tucholskie”. Projekt ten miał

² Informacje o projekcie dostępne są na stronie: http://kiw-pokl.org.pl/index.php?option=com_sobipro&pid=286&sid=1536:NOWY-ZAWOD-NOWA-SZANSA-DLA-ROLNIKOW-I-MIESZKANCO-W-WSI-KUJAW-I-POMORZA&Itemid=544&lang=pl (dostęp: 4.07.2025).

nowatorski i pilotażowy charakter. Jako pierwszy w kraju miał na celu zbadanie możliwości wdrażania tego typu usług. Jego celem było zwiększenie dostępności usług opiekuńczo-aktywizujących dla 225 osób. Utworzono 75 miejsc w 15 gospodarstwach oraz podniesiono kompetencje 30 osób w zakresie usług opiekuńczych³.

- „Gospodarstwa opiekuńcze sposobem na aktywizację i dywersyfikację dochodów mieszkańców obszarów wiejskich”, realizowany w 2018 r. przez ODR-y: podkarpacki, lubelski, świętokrzyski i małopolski. Celem projektu było zaktywizowanie mieszkańców wsi w kierunku tworzenia gospodarstw opiekuńczych. Uczestniczyło w nim 45 osób⁴.
- „Opieka w zagrodzie – gospodarstwa opiekuńcze w województwie kujawsko-pomorskim” (kontynuacja projektu „Zielona opieka...”), realizowany w latach 2018–2020. Objęto nim 15 gospodarstw opiekuńczych świadczących opiekę dla 75 osób niesamodzielnymi⁵.
- „Gospodarstwa opiekuńcze: budowanie sieci współpracy”, realizowany w latach 2018–2020 przez wojewódzkie ODR-y (współfinansowany w ramach Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich [KSOW]). Projekt obejmował szkolenie dla doradców w Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział Kraków oraz spotkania informacyjno-szkoleniowe dla rolników zainteresowanych podjęciem działalności opiekuńczej⁶.
- „Gospodarstwa opiekuńcze w rozwoju obszarów wiejskich”, realizowany w 2017 r. (finansowany w ramach KSOW) przez Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział Kraków. Celem projektu była wymiana wiedzy poprzez przeprowadzenie 16 seminariów wojewódzkich oraz próba oceny potencjału samorządów do podjęcia działań na rzecz wdrożenia koncepcji gospodarstw opiekuńczych⁷.
- „Samodzielnie (nie samemu) – wspieranie osób z niepełnosprawnością w powiecie tucholskim”, realizowany w latach 2019–2023 w ramach konsorcjum czterech podmiotów. Celem projektu było przetestowanie inno-

³ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://opieka.kpodr.pl/pl/zielona-opieka/o-projekcie> (dostęp: 4.07.2025).

⁴ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://ksow.pl/konkursy/realizowane-w-2018/gospodarstwa-opiekuncze-sposobem-na-aktywizacje-i-dywersyfikacje-dochodow-mieszkanow-obszarow-wiejskich> (dostęp: 4.07.2025).

⁵ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://opieka.kpodr.pl/pl/front/o-projekcie-opieka-z-zagrodzie> (dostęp: 4.07.2025).

⁶ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://www.cdr.gov.pl/doskonalenie-zawodowe/szkolenia/2119-gospodarstwa-opiekuncze-budowanie-sieci-wspolpracy> (dostęp: 4.07.2025).

⁷ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://ksow.pl/konkursy/realizowane-w-2017/gospodarstwa-opiekuncze-rozwijanie-uslug-spolecznych-na-obszarach-wiejskich> (dostęp: 4.07.2025).

wacyjnych rozwiązań w zakresie wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną⁸.

- „GROWID: Gospodarstwa opiekuńcze w rozwoju obszarów wiejskich wobec wyzwań demograficznych”, realizowany w latach 2019–2021 w ramach programu badań naukowych „Społeczny i gospodarczy rozwój Polski w warunkach globalizujących się rynków” GOSPOSTRATEG. Celem projektu było m.in. wypracowanie modelu gospodarstwa opiekuńczego oraz przygotowanie regulacji w sprawie legislacji dla ustrukturyzowania tej formy działalności. Jednym z efektów było opracowanie dokumentu pn. „Strategia wdrażania modelu gospodarstwa opiekuńczego”⁹.

W efekcie ostatniego z wymienionych wyżej projektów w 2021 r. przy Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi został powołany międzysektorowy Zespół ds. Wdrożenia Modelu Gospodarstw Opiekuńczych (Zarządzenie, 2021), którego celem było m.in.:

- przygotowanie rekomendacji w zakresie przyjęcia i monitorowania Strategii oraz analizowanie wdrażania modelu gospodarstwa opiekuńczego i rekomendowanie bieżących zmian w zależności od uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i prawnych;
- wypracowanie propozycji ram prawnych i zasad służących prawidłowemu i efektywnemu wdrażaniu modelu gospodarstwa opiekuńczego, w tym wprowadzenie definicji rolnictwa społecznego oraz gospodarstwa opiekuńczego;
- opiniowanie i rekomendowanie propozycji rozwiązań strategicznych, programowych, legislacyjnych, finansowych i edukacyjno-szkoleniowych;
- wypracowanie zasad współpracy międzyresortowej w zakresie rozwoju gospodarstw opiekuńczych.

Finalnie eksperci uczestniczący w projekcie przygotowali szereg rekomendacji i określili katalog zmian prawnych niezbędnych dla wdrożenia idei gospodarstw opiekuńczych, dotyczący m.in.: zapisów ustawy o pomocy społecznej, ustawy prawo przedsiębiorców, ustawy o podatku dochodowym, ustawy o jednostkach doradztwa; przepisów wprowadzających Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2021–2027; dokumentów „Senior+” i innych rządowych oraz samorządowych dokumentów dotyczących wsparcia usług opiekuńczych (Kamiński, 2024).

⁸ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://www.pcpr Tuchola.pl/projekt-samodzielnienie-samemu> (dostęp: 4.07.2025).

⁹ Informacje o projekcie dostępne są na stronie: <https://growid.pl> (dostęp: 4.07.2025).

GOSPODARSTWA OPIEKUŃCZE W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM

Województwo kujawsko-pomorskie uznawane jest za prekursora i lidera wdrażania koncepcji gospodarstw opiekuńczych w Polsce. W tym regionie zrealizowano najwięcej projektów, z których część miała charakter pilotażowy, związany ze zbadaniem możliwości wprowadzenia tej formy opieki w Polsce. Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, podejmując się realizacji projektów, potwierdził, że idea rolnictwa społecznego jest dobrym remedium na obserwowane przekształcenia obszarów wiejskich pod względem ekonomicznym, demograficznym i społecznym. W celu oceny możliwości rozwoju gospodarstw opiekuńczych w Polsce przeprowadzono badanie wśród uczestników pilotażowego projektu „Zielona opieka – gospodarstwa opiekuńcze w województwie kujawsko-pomorskim”. Uczestniczyło w nim 15 gospodarstw z pięciu powiatów: tucholskiego (8), świeckiego (2), wąbrzeskiego (2), mogileńskiego (2) i brodnickiego (1), spośród których sześć pełni również funkcję gospodarstw agroturystycznych. Każde z gospodarstw posiada inne atuty lokalizacyjne oraz infrastrukturalne. Ponadto w każdym z nich oferowany był inny katalog usług aktywizacyjnych (zob. tab. 1). Zgodnie z założeniami projektu gospodarstwa zapewniały opiekę 75 osobom, a podopieczni mogli korzystać ze wsparcia przez 8 godzin dziennie, 5 dni w tygodniu (w jednym gospodarstwie opiekuńczym jednorazowo przebywała grupa 3- lub 8-osobowa). Każdy podopieczny mógł korzystać z usług gospodarstwa przez pół roku. Po tym czasie z oferty mogły skorzystać kolejne chętne osoby (w sumie z opieki skorzystało 225 podopiecznych), co miało na celu zwiększenie liczby osób, które miały możliwość poznać zasady ich działania.

Oceny funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych w ramach powyższego projektu dokonano na podstawie badań fokusowych przeprowadzonych w dwóch grupach respondentów. Pierwszą stanowili beneficjenci korzystający z usług gospodarstw opiekuńczych. Badanie zostało przeprowadzone na grupie 66 osób, z których zdecydowana większość (71%) to osoby samotne (wdowa/wdowiec – 55%, panna/kawaler – 12%, rozwódka/rozwodnik – 5%). W związku pozostawało 29% ankietowanych. Świadomość pojawienia się nowej formy opieki dla seniorów oraz samej idei gospodarstw opiekuńczych wymagała stosownego rozpropagowania i rozpowszechnienia informacji. Jako źródło informacji o ofercie gospodarstw opiekuńczych podopieczni wskazywali najczęściej na ich właścicieli (42%), którzy na własną rękę docierali z informacją do seniorów. Istotne źródło stanowiły także osoby, które wcześniej przebywały w gospodarstwie i je polecały (26%). Inne źródła wskazywano znacznie rzadziej: gminny ośrodek pomocy społecznej, miejski ośrodek pomocy społecznej, spotkanie informacyjne, wolontariusze.

Jedną z ważniejszych kwestii w ramach realizacji projektu było zbadanie możliwości ponoszenia opłat z tytułu korzystania z oferty usługowej gospodarstw. Blisko 60% respondentów wyraziło gotowość do korzystania z usług opiekuńczych, gdyby wiązało się to z ponoszeniem za nie kosztów. Jednak kwoty, które byliby gotowi ponosić tytułem świadczenia usług, nie są zbyt wysokie – w większości oscylowały między 100 a 500 zł/miesiąc. Dla pozostałych uczestników wywiadu opcja odpłatności była niemożliwa ze względu na zbyt niskie dochody. Większość z nich posiadała małą rolniczą emeryturę, która nie pozwala na opłatę pobytu w gospodarstwie opiekuńczym.

Drugim etapem badania objętych zostało 15 właścicieli gospodarstw opiekuńczych uczestniczących w projekcie „Zielona opieka...”. Każdy z gospodarzy został wcześniej zobligowany do przejścia kursu potwierdzającego kwalifikacje w opiece nad osobami starszymi i z niepełnosprawnościami. Ponadto część osób odbyła kurs pierwszej pomocy, a dwoje opiekunów wzięło udział w zajęciach z dietetykiem i fizjoterapeutą. Niektórzy właściciele wskazywali na doświadczenie zdobyte podczas opieki nad osobami starszymi z rodziny, w czasie praktyk odbytych w domach starców bądź w trakcie pracy za granicą. Wszyscy właściciele bardzo wysoko ocenili ideę prowadzenia gospodarstwa opiekuńczego. Wśród głównych korzyści wymieniano: możliwość poznania nowych ludzi i pracy z drugim człowiekiem, zdobycie nowych doświadczeń, podniesienie swoich umiejętności i kompetencji w pracy z seniorami, pozytywny wpływ na samopoczucie wynikający ze współpracy z podopiecznymi oraz dodatkowe źródło dochodu. Z perspektywy konieczności dywersyfikacji dochodów dla osób prowadzących gospodarstwa rolne możliwość dodatkowego zarobku przy jednoczesnym pozostawaniu we własnym domu jest ważnym argumentem przemawiającym na korzyść w przypadku oferowania tej formy usługi seniorom. Właściciele zapytani o bariery prowadzenia gospodarstwa wskazali przede wszystkim niewystarczające środki na organizowanie dodatkowych zajęć i wycieczek, nie stać ich bowiem na finansowanie dodatkowych działań. Środki otrzymane z projektów finansowanych z programów Unii Europejskiej były niewystarczające. Większość zwróciła uwagę także na brak wsparcia ze strony samorządu lokalnego. Jedynie czterech respondentów wskazało, że otrzymali takie wsparcie, w tym w trzech przypadkach dotyczyło to pomocy w szukaniu chętnych do udziału w projekcie, a w jednym formę pomocy stanowiło zorganizowanie wycieczki dla dwóch grup podopiecznych.

Barierę stanowiło wyzwanie związane z dotarciem podopiecznych do gospodarstwa. Osoby samotne, niezmotoryzowane często muszą liczyć na pomoc osób trzecich, w tym właścicieli gospodarstw. Połowa z nich zapewniała odbiór podopiecznych z miejsca zamieszkania. Poczucie zależności od osób z zewnątrz stanowiło powód, przez który część seniorów trudno było przekonać do korzystania z opieki gospodarstwa. Początkowo były również problemy ze znalezieniem osób chętnych do

skorzystania z oferty gospodarstwa opiekuńczego, a przyczyną był przede wszystkim innowacyjny charakter usługi. Seniorzy nie potrafili zrozumieć idei tego typu miejsc. Część osób była sceptycznie nastawiona do regularnego przebywania przez pół roku w gospodarstwie. Uczestnictwo w projekcie zmieniło nastawienie seniorów, co przyczyniło się do lepszej rozpoznawalności inicjatyw wśród pozostałych mieszkańców gmin objętych projektem. Ponad połowa właścicieli wyraziła gotowość prowadzenia gospodarstwa opiekuńczego po zakończeniu projektu. Brak zdecydowania wykazali ci właściciele, którzy obawiali się braku pomocy ze strony samorządu lokalnego w sytuacji, gdy ewentualne opłaty ponoszone przez podopiecznych będą niewystarczające i nie pokryją kosztów pobytu, opieki czy transportu.

Realizowany projekt potwierdził, że jest to dobra forma deinstytucjonalizacji usług społecznych. Wzbudził on duże zainteresowanie seniorów usługami gospodarstw opiekuńczych, a także wykazał gotowość właścicieli gospodarstw do rozszerzenia działalności o ten rodzaj usług. Podopieczni biorący udział w projekcie doceniali ofertę gospodarstw, ciepło płynące ze strony opiekunów, posiłki i opiekę. Początki w nowym otoczeniu często nie były dla nich łatwe, zważywszy na dolegliwości oraz problemy, z którymi się borykali. W gospodarstwach przebywały osoby po wylewach, operacjach, udarach, dlatego trudniej przychodziła im adaptacja do nowego miejsca. Każdy jednak doceniał fakt, że otrzymywane wsparcie nie wiązało się z ponoszeniem opłat. Z kolei z punktu widzenia właścicieli gospodarstw stanowiło to ważny element budowania zdywersyfikowanego portfela dochodów. Ma to szczególne znaczenie w kontekście aktywności zawodowej kobiet, ponieważ we wszystkich przypadkach to one były właścicielkami, a zarazem opiekunkami, które godziły pracę w gospodarstwie rolnym z prowadzeniem działalności opiekuńczej. Ponadto osoby podejmujące działalność związaną z opieką nad osobami starszymi muszą posiadać szczególne kompetencje: wyrozumiałość, cierpliwość, empatię, umiejętność komunikacji, otwartość.

PODSUMOWANIE

Wyniki badań wykazały znaczne podobieństwa pomiędzy krajami w tworzeniu sieci gospodarstw opiekuńczych. W dużej mierze wynika to z nakładania się podobnych zjawisk, takich jak przekształcenia gospodarze zachodzące na wsi (odchodzenie od rolnictwa jako głównego źródła dochodów i poszukiwanie alternatyw), czy ze zmiany sposobu postrzegania usług opiekuńczych i aktywizacyjnych (odejście od zinstytucjonalizowanych form na rzecz deinstytucjonalizacji) w kontekście problemów społecznych (mniejszy dostęp do usług na obszarach wiejskich, starzenie się społeczeństwa, zmiana zachowań społecznych i modelu rodziny, samotność). Rozwój

idei gospodarstw opiekuńczych jest możliwy dzięki dyfuzji innowacji, wsparciu finansowemu z programów unijnych, realizacji projektów międzynarodowych, wymianie wiedzy, a także zmianom legislacyjnym regulującym ich funkcjonowanie w systemie opieki społecznej. Gospodarstwa opiekuńcze jawią się jako obiecujące narzędzie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, łączące potencjał rolniczy z potrzebami społecznymi. Wdrażanie tego modelu wymaga jednak kompleksowego podejścia, uwzględniającego realia finansowe, organizacyjne, prawne i społeczne.

Na gruncie polskim gospodarstwa opiekuńcze mogą stać się ważnym elementem zrównoważonego rozwoju wsi oraz mogą być odpowiedzią na wyzwania społeczno-demograficzne, oferując bowiem unikalne korzyści płynące z kontaktu z naturą i uczestnictwa w życiu gospodarstwa rolnego oraz stanowią alternatywę dla instytucjonalnych form opieki. Starzenie się społeczeństwa generuje zwiększone zapotrzebowanie na usługi dla osób starszych i niesamodzielnych, zwłaszcza dla seniorów mieszkających na wsi. Dla tej grupy osób potrzebne jest zaprojektowanie modeli zabezpieczenia socjalnego, głównie opieki długoterminowej, gwarantujących wysoką jakość i efektywną realizację na mniej dostępnych terenach. U podstaw rozwoju gospodarstw opiekuńczych znajdują się: rosnący popyt na usługi opiekuńcze związany z wyzwaniami demograficznymi, poszukiwanie dywersyfikacji źródeł dochodu przez rolników, wdrażanie polityki deinstytucjonalizacji usług społecznych i zapewnienie równego dostępu do usług na obszarach o ograniczonym do nich dostępie. Przyniesie to korzyści w postaci zwiększenia dostępności opieki na wsi, integracji grup marginalizowanych czy rewitalizacji społecznej i gospodarczej obszarów wiejskich. Z kolei po stronie wyzwań kluczowe wydają się: ograniczone źródła finansowania, brak uregulowań prawnych i formalnych standardów, niedostateczna wiedza i kompetencje rolników w zakresie pracy opiekuńczej, potrzeba współpracy międzysektorowej (rolnictwo – opieka społeczna – zdrowie).

BIBLIOGRAFIA

- Artz, B., Bitler Davis, D. (2017). Green Care: A Review of the Benefits and Potential of Animal-Assisted Care Farming Globally and in Rural America. *Animals*, 7(4), 31. DOI: <https://doi.org/10.3390/ani7040031>
- Berget, B., Ekeberg, Ø., Braastad, B.O. (2008). Animal-Assisted Therapy with Farm Animals for Persons with Psychiatric Disorders: Effects on Self-Efficacy, Coping Ability and Quality of Life, a Randomised Controlled Trial. *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 4. DOI: <https://dx.doi.org/10.1186/1745-0179-4-9>.
- Bielińska, A., Bucholz, M., Gajos, A., Lesiewicz, J., Kamiński, R., Kimber-Kubiak, A., Manintveld, K., Piesik, I., Middelkoop Snoeij, C. van, Toby, A. (2014). *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Minikowo: Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego.

- Boer, B. de, Hamers, J.P.H., Zwakhalen, S.M.G., Tan, F.E.S., Beerens, H.C., Verbeek, H. (2017). Green Care Farms as Innovative Nursing Homes, Promoting Activities and Social Interaction for People with Dementia. *Journal of the American Medical Directors Association*, 18(1), 40–46. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jamda.2016.10.013>
- Bombach, C., Stohler, R., Wydler, H. (2015). Farming Families as Foster Families: The Findings of an Exploratory Study on Care Farming in Switzerland. *International Journal of Child, Youth and Family Studies*, 6(3), 440–457. DOI: <https://doi.org/10.18357/ijcyfs.63201513564>
- Borgi, M., Marcolin, M., Tomasin, P., Correale, C., Venerosi, A., Grizzo, A., Orlich, R., Cirulli, F. (2019). Nature-Based Interventions for Mental Health Care: Social Network Analysis as a Tool to Map Social Farms and Their Response to Social Inclusion and Community Engagement. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(18), 3501. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph16183501>
- Bragg, R. (2013). *Care Farming in the UK – Key Facts and Figures*. Online: <https://publications.naturalengland.org.uk/publication/6186330996342784> (dostęp: 8.02.2025).
- Bragg, R., Egginton-Metters, I., Elsey, H., Wood, C. (2014). *Care Farming: Defining the 'Offer' in England*. Online: <https://publications.naturalengland.org.uk/file/5390966582149120> (dostęp: 21.03.2025).
- Chmielewska, B. (2018). Gospodarstwa opiekuńcze jako forma pozyskiwania dochodów przez małe gospodarstwa rolne w Polsce. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, (3), 21–32. DOI: <https://doi.org/10.15576/PDGR/2018.3.21>
- Chmielewski, M., Daab, M., Miśkowiec, A., Rogalska, E., Sochacka, M. (2017). *Rozwój rolnictwa społecznego w Europie na przykładzie gospodarstw opiekuńczych w wybranych krajach europejskich. Przykłady z Belgii (Flandria), Francji, Holandii, Niemiec, Norwegii, Wielkiej Brytanii i Włoch. Raport przygotowany przez PCG Polska Sp. z o.o. na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi*. Online: https://www.gov.pl/documents/912055/913531/Rozw%C3%B3j+rolnictwa+spo%C5%82ecznego+w+Europie_11_12_17.pdf (dostęp: 3.04.2024).
- Czapiewska, G. (2023). Gospodarstwa opiekuńcze jako perspektywiczny kierunek rozwoju usług społecznych w środowisku wiejskim. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (67), 91–107. DOI: <https://doi.org/10.14746/rrpr.2023.67s.07>
- Dąbrowski, A., Stępnik, K., Król, J. (2017). *Raport z badań w ramach projektu „Gospodarstwa opiekuńcze – budowanie sieci współpracy”*. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Online: <https://cdrkrakow.pl/index.php/pl/wydawnictwa/536-gospodarstwa-opiekuncze-budowanie-sieci-wspolpracy-raport-z-badan.html> (dostęp: 18.02.2025).
- Di Iacovo, F., O'Connor, D. (Eds.). (2009). *Supporting Policies for Social Farming in Europe: Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas*. Online: <https://www.umb.no/statistik/greencare/sofarbookpart1.pdf> (dostęp: 21.03.2025).
- Elings, M. (2012). *Effects of Care Farms: Scientific Research on the Benefits of Care Farms to Clients*. Online: <https://research.wur.nl/en/publications/effects-of-care-farms-scientific-research-on-the-benefits-of-care> (dostęp: 1.03.2025).
- Elings, M., Hassink, J. (2008). Green Care Farms, a Safe Community between Illness or Addiction and the Wider Society. *Therapeutic Communities*, 29(3), 310–322. Online: https://www.researchgate.net/publication/37789203_Green_Care_Farms_A_Safe_Community_Between_Illness_or_Addiction_and_the_Wider_Society (dostęp: 3.03.2025).
- Elsey, H., Bragg, R., Elings, M., Brennan, C., Farragher, T., Tubeuf, S., Gold, R., Shickle, D., Wickramasekera, N., Richardson, Z., Cade, J., Murray, J. (2018). Impact and Cost-Effectiveness of Care Farms on Health and Well-Being of Offenders on Probation: A Pilot Study. *Public Health Research*, 6(3), 1–19. DOI: <https://doi.org/10.3310/phr06030>
- Gagliardi, C., Santini, S., Piccinini, F., Fabbietti, P., Rosa, M. di (2019). A Pilot Programme Evaluation of Social Farming Horticultural and Occupational Activities for Older People in Italy. *Health and Social Care in the Community*, 27, 207–214. DOI: <https://doi.org/10.1111/hsc.12641>

- Golinowska, S. (2011). Srebrna gospodarka i miejsce w niej sektora zdrowotnego. Koncepcja i regionalne przykłady zastosowania. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*, 9(1), 76–85. DOI: <https://doi.org/10.4467/20842627OZ.11.005.0342>
- Gonzalez, M., Hartig, T., Patil, G., Martinsen, E., Kirkevold, M. (2009). Therapeutic Horticulture in Clinical Depression: A Prospective Study. *Research and Theory for Nursing Practice: An International Journal*, 23(4), 312–328. DOI: <https://doi.org/10.1891/1541-6577.23.4.312>
- Hassink, J., Hulsink, W., Grin, J. (2012). Care Farms in the Netherlands: An Underexplored Example of Multifunctional Agriculture – Toward an Empirically Grounded, Organization-Theory-Based Typology. *Rural Sociology*, 77(4), 569–600. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2012.00089.x>
- Hassink, J., Grin, J., Hulsink, W. (2013). Multifunctional Agriculture Meets Health Care: Applying the Multi-Level Transition Sciences Perspective to Care Farming in the Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 53(2), 223–245. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2012.00579.x>
- Hassink, J., Hulsink, W., Grin, J. (2016). Entrepreneurship in Agriculture and Healthcare: Different Entry Strategies of Care Farmers. *Journal of Rural Studies*, 43, 27–39. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.11.013>
- Hassink, J., Elings, M., Zweckhorst, M., Nieuwenhuizen, N. van den, Smit, A. (2010). Care Farms in the Netherlands: Attractive Empowerment-Oriented and Strengths-Based Practices in the Community. *Health Place*, 16(3), 423–430. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2009.10.016>
- Hine, R. (2008). Care Farming: Bringing Together Agriculture and Health. *ECOS*, 29(2), 42–51. Online: https://www.researchgate.net/publication/293400123_Care_farming_Bringing_together_agriculture_and_health (dostęp: 20.03.2025).
- Hudcová, E. (2018). Gospodarstwa społeczne w Republice Czeskiej. W: J. Lesiewicz (red.), *Rozwój usług opiekuńczych na terenach wiejskich* (s. 77–85). Minikowo: Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego. Online: <https://www.kpodr.pl/wp-content/uploads/2019/02/wydawnictwo-pub1.pdf> (dostęp: 21.03.2025).
- Ihlebak, I., Ellingsen-Dalskau, L.H., Berget, B. (2015). Motivations, Experiences and Challenges of Being a Care Farmer –Results of a Survey of Norwegian Care Farmers. *Work*, 53(1), 113–121. DOI: <https://doi.org/10.3233/WOR-152220>
- Josiane, W. (2013). Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: „Rolnictwo społeczne: zielone usługi terapeutyczno-opiekuńcze oraz polityka społeczna i zdrowotna” (opinia z inicjatywy własnej). Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012IE1236> (dostęp: 2.03.2025).
- Kamiński, R. (2015). Gospodarstwa opiekuńcze jako alternatywna ścieżka rozwoju gospodarstw agroturystycznych. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, (162), 109–125.
- Kamiński, R. (2018). Gospodarstwa opiekuńcze – podążanie za potrzebami mieszkańców wsi i rolników. W: *Usługi opiekuńcze jako przyszłościowa forma działalności gospodarczej na obszarach wiejskich* (s. 5–8). Online: https://ksow.pl/files/Bazy/Biblioteka/files/uslugi_opiekuncze.pdf (dostęp: 3.03.2025).
- Kamiński, R. (2024). *Gospodarstwa opiekuńcze jako element rolnictwa społecznego w województwie kujawsko-pomorskim*. Online: https://www.ksowplus.pl/files/Innowacje/Ryszard_Kaminski_Doswiad_KPODR_GO_2024.pdf (dostęp: 3.03.2025).
- Kazberuk, J. (2017). *Kreatywna wieś – gospodarstwa opiekuńcze jako innowacyjne kierunki w turystyce*. Olsztyn: WMODR. Online: <https://sir.cdr.gov.pl/wp-content/uploads/2020/10/GOSPODARSTWA-OPIEKU%C5%83CZE.pdf> (dostęp: 4.04.2025).
- Kimber-Kubiak, A. (2014). Dobre praktyki gospodarstw opiekuńczych w Holandii. W: *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Minikowo: Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego.
- Knapik, W. (2018). The Innovative Model of Community-Based Social Farming (CSF). *Journal of Rural Studies*, 60, 93–104. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.03.008>

- Krom, M.P.M.M. de, Dessein, J. (2013). Multifunctionality and Care Farming: Contested Discourses and Practices in Flanders. *NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences*, 64–65(1), 17–24. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.njas.2012.09.002>
- Krzemieniewska, G., Pondel, H. (2018). Care Farms in the Strategy of the Multifunctional Development of Rural Areas. *Hradec Economic Days*, 8(1), 482–489. DOI: <https://doi.org/10.36689/UHK/HED/2018-01-047>
- Leck, C., Upton, D., Evans, N. (2015). Growing Well-Beings: The Positive Experience of Care Farms. *Journal of Health Psychology*, 20(4), 745–762. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjhp.12138>
- Manintveld, K. (2014). Gospodarstwa opiekuńcze w Holandii. W: *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Minikowo: Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego.
- Michalska, S., Rosa, A., Kamiński, R. (2019). Innowacyjne formy opieki nad osobami starszymi na obszarach wiejskich w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, (3), 31–49. DOI: <https://doi.org/10.53098/wir032019/02>
- Moriggi, A. (2020). Exploring Enabling Resources for Place-Based Social Entrepreneurship: A Participatory Study of Green Care Practices in Finland. *Sustain Science*, 15, 437–453. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-019-00738-0>
- Moruzzo, R., Di Iacovo, F., Funghi, A., Scarpellini, P., Diaz, S.E., Riccioli, F. (2019). Social Farming: An Inclusive Environment Conducive to Participant Personal Growth. *Social Sciences*, 8(11), 301. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci8110301>
- Murray, J., Coker, J., Elsey, H. (2019). Care Farming: Rehabilitation or Punishment? A Qualitative Exploration of the Use of Care Farming within Community Orders. *Health and Place*, 58. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2019.102156>
- Nowak, S., Molema, C., Baan, C., Oosting, S., Vaandrager, L., Hop, P., Bruin, S. de (2013). Decentralisation of Long-Term Care in the Netherlands: The Case of Day Care at Green Care Farms for People with Dementia. *Ageing and Society*, 35(4), 704–724. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0144686X13000937>
- Pedersen, I., Martinsen, E.W., Berget, B., Braastad, B.O. (2012). Farm Animal-Assisted Intervention for People with Clinical Depression: A Randomized Controlled Study. *Anthrozoos*, 25(2), 149–160. DOI: <https://doi.org/10.2752/175303712X13316289505260>
- Rotheram, S., McGarrol, S., Watkins, F. (2017). Care Farms as a Space of Wellbeing for People with a Learning Disability in the United Kingdom. *Health and Place*, 48, 123–131. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2017.10.001>
- Salvatore, F.P., Contò, F. (2018). How Can Assessment Systems Be Used to Evaluate Healthcare Activities in the Care Farms? Insights from a Systematic Literature Review. *European Journal of Management Issues*, 26(1–2), 39–47. DOI: <https://doi.org/10.15421/191805>
- Scholl, S., Grall, G., Petzl, V., Röhler, M., Slotta-Bachmayr, L., Kotrschal, K. (2008). Behavioural Effects of Goats on Disabled Persons. *Journal of Therapeutic Communities*, 29(3), 297–309. Online: https://www.researchgate.net/publication/273443066_Behavioural_Effects_of_Goats_on_Disabled_Persons (dostęp: 20.03.2025).
- Sempik, J., Hine, R., Wilcox, D. (2010). *Green Care: A Conceptual Framework. A Report of the Working Group on the Health Benefits of Green Care*. Online: https://www.researchgate.net/publication/254841074_Green_Care_a_Conceptual_Framework_A_Report_of_the_Working_Group_on_the_Health_Benefits_of_Green_Care (dostęp: 3.03.2025).
- Soini, K., Ilmarinen, K., Yli-Viikari, A., Kirveennummi, A. (2011). Green care sosiaalisena innovaationa suomalaisessa palvelujärjestelmässä. *Yhteiskuntapolitiikka*, 76(3), 320–331. Online: <https://www.julkari.fi/handle/10024/102903> (dostęp: 3.04.2025).
- Subocz, E. (2019). Rolnictwo społeczne jako nowa funkcja obszarów wiejskich z perspektywy europejskiej i polskiej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 54, 69–79.

- Verbeek, H., Kane, R.A., Rossum, E. van, Hamers, J.P.H. (2018). Promoting Resilience in Small-Scale, Homelike Residential Care Settings for Older People with Dementia: Experiences from the Netherlands and the United States. W: B. Resnick, L. Gwyther, K. Roberto (Eds.), *Resilience in Aging* (s. 315–330). Cham: Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-04555-5_17
- Wojciechowska-Solis, J., Cortijo Martínez, F.J., Ruiz-Canales, A. (2023). Social Entrepreneurship in Rural Areas: Opportunities for the Development of Care Farms. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 22(3), 61–71. DOI: <https://doi.org/10.22630/ASPE.2023.22.3.18>
- Wojcieszak, A., Wojcieszak, M. (2018). Uwarunkowania funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych na terenach wiejskich. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, (3), 20–31.
- Zarządzenie (2021). Zarządzenie nr 30 Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 czerwca 2021 r. w sprawie powołania Zespołu do spraw wdrożenia modelu gospodarstwa opiekuńczego (Dz. Urz. MRiRW 2021, poz. 42).
- Żmudowska, K. (2024). *Rozwój rolnictwa społecznego, w tym sieci gospodarstw opiekuńczych*. Online: <https://www.wodr.poznan.pl/doradztwo/rozwoj-obszarow-wiejskich/rozwoj-rolnictwa-spoecznego-w-tym-sieci-gospodarstw-opiekunczych> (dostęp: 25.02.2025).

PUBLICATION INFO		
SUBMITTED: 2025.04.28	ACCEPTED: 2025.07.04	PUBLISHED ONLINE: 2025.07.09